

VREEMDE VOGELS: DE PAPEGAAI EN DE KANARIE ALS UITHEEMSE GEZELSCHAPSDIEREN IN ANTWERPEN VAN DE ZESTIENDE TOT DE ACHTTIENDE EEUW

door Tom De Roo

In de Nieuwe Tijd drongen wonderlijke en exotische dieren langzaam maar zeker de mensenmaatschappij binnen. Schilderijen, zegswijzen en literatuur werden gekleurd door hun symbolische aanwezigheid, maar daarnaast vond men ze ook in levende lijve terug als gezelschapsdier. Een letterlijk 'sprekend' voorbeeld is de papegaai, wiens bekendheid een grote vlucht nam met de ontdekking van nieuwe en steeds maar weer tot de verbeelding sprekende ondersoorten. De kanarie is een schijnbaar minder opvallende vertegenwoordiger, die echter snel werd gedomesticeerd en vooral in de achttiende eeuw alsmal populairder werd.

In deze bijdrage bestuderen we eerst de rol en de betekenis van gezelschapsdieren tijdens de Nieuwe Tijd, een periode waarin historische veranderingen hun weerslag hadden op de relatie tussen mens en natuur. Om de fysieke aanwezigheid van papegaaien en kanaries te plaatsen in het Antwerpen van de zestiende tot de achttiende eeuw maken we gebruik van boedelinventarissen waar vogels en vogelkooien op het eerste gezicht vrij frequent vermeld worden. Vervolgens grasduinen we in literatuur van dezelfde periode om via verhalen en beschrijvingen deze dieren ook mentaal te duiden, om ze dus zoveel mogelijk 'tot leven te wekken'. Uit de aldus toegevoegde culturele dimensie mag blijken welke achterliggende factoren een rol speelden in de waardering voor deze vreemde vogels.

HET GEZELSCHAPSDIER EN DE MENS

De belangrijkste kenmerken van 'model gezelschapsdieren' zijn hun nabijheid tot de mens en hun functionaliteit op emotioneel vlak. Biologische afkomst is in essentie irrelevant, aangezien zowel wilde als gedomesticeerde diersoorten als gezelschapsdier in aanmerking komen.¹ Op historisch vlak is het gezelschapsdier een exponent van het fundamenteel spanningsveld tussen mens en natuur. Deze relatie ondergaat in de Nieuwe Tijd een aantal structurele veranderingen, die zichzelf gereflekteerd zien in de manier waarop de mens kijkt naar en omgaat met gezelschapsdieren.

Het gezelschapsdier bevindt zich in de onmiddellijke omgeving van de mens en is op hem aangewezen om te overleven. De mens zorgt voor aangepaste voeding en onderdak en heeft een emotionele relatie met het dier in kwestie. Het is immers niet zomaar een dier, maar een vriend, een steun en toeverlaat, een deel van het gezin, of een statussymbool. De mens lacht om zijn capriolen, bewondert zijn prachtig uitzicht, maakt zich boos om zijn ondeugend gedrag en treurt wanneer het object van zijn oprechte affectie het tijdelijke voor het eeuwige inwisselt. In deze op emotionele basis gestoelde relatie zit ook de functionaliteit van het gezelschapsdier vervat. Gezelschapsdieren hebben immers geen duidelijk economisch nut, ze worden – in tegenstelling tot een groot deel van de gedomesticeerde diersoorten zoals schapen, koeien en paarden – 'niet gegeten, niet gemolken, niet gestroopt'.² Het gezelschapsdier verschaft daarentegen efemer en moeilijk te vervangen emotioneel nut. Dankzij projectie van symbolische eigenschappen die men om

Jan van Eyck, *Madonna met kanunnik Joris van der Paele* (detail), 1436, Brugge, Stedelijke Musea, Groeningemuseum.

De papegaai, bier uitgebeeld door een balsbandparkiet, symboliseert zowel Maria en de maagdelijkheid, omdat hij in zijn geboorteland nooit door vocht zou worden bevekt, en voor de aartsengel Gabriël, omdat hij de reputatie heeft feilloos 'Ave' te kunnen zeggen (Van Uytven 2003, pp. 280-281).

de een of andere reden waardeert, vindt de mens in een relatie met een gezelschapsdier de bevrediging van een reële emotionele behoefte.³ Het dier krijgt een waardering die enkel en alleen gestoeld is op het emotioneel waardepatroon van de eigenaar-gebruiker, dat enerzijds cultureel afhankelijk is en anderzijds door de eigen ervaringen bepaald wordt.⁴ Dit is bijzonder duidelijk bij gezelschapsdieren die dienst doen als statussymbool. Hun 'bijzondere eigenschappen' zoals zeldzaamheid, gedrag en esthetisch genot worden uitsluitend bepaald door de waardering van die eigenschappen door de mens. Er is vaak ook sprake van een (schijnbare) uitwisseling van emoties. Dankzij non-verbale communicatie die uitgaat van het gezelschapsdier kan deze relatie zich volledig in de perceptie van de eigenaar-gebruiker bevinden zonder te moeten bestaan bij het dier zelf. Zo lijkt het alsof het dier blij is met de aanwezigheid van zijn eigenaar, of steun aanbiedt wanneer deze ongelukkig of eenzaam is. Dergelijk emotioneel nut is in de eerste plaats ingegeven door de houding van de eigenaar-gebruiker liever met dan zonder gezelschapsdier door het leven gaat. Daarenboven wijst antropologisch en psychologisch onderzoek uit dat een leven met gezelschapsdieren op verschillende manieren een verhoging van de levenskwaliteit en een krachtigere emotionele ontwikkeling tot gevolg heeft.⁵ Het is onwaarschijnlijk dat tot gezelschapsdieren gepromoveerde wezens biologische kenmerken bezitten die 'op zich' positieve effecten teweegbrengen, het is eerder zo dat de mens (of beter: een groot aantal mensen) subjectieve waarderingen projecteert op deze dieren en dat daardoor de positieve effecten 'ontstaan'. Studie van deze projectie van waarden verschaft informatie over de achterliggende mentaliteiten en denkbeelden van de zender, en daar ligt meteen ook het belang van dit soort onderzoek.

De evolutie van de relatie tussen mens en gezelschapsdier kan niet worden losgekoppeld van de historische context. Tijdens de Nieuwe Tijd zorgden een veranderend wereldbeeld, de vooruitgang van de wetenschap en ontwikkelingen in religie en filosofie er voor dat de relatie tussen de mens en de andere wezens op aarde werd herbekeken. De historisch gegroeide menselijke suprematie verbonden aan een onbetwist recht op exploitatie van de natuur werd in twijfel getrokken. Vooral in het stedelijk burgerlijk milieu ontstond een nieuw bewustzijn, een sentimenteel 'verlangen naar de natuur', waarbij elementen

uit de natuur werden verheven tot een welhaast sacrale positie.⁶ Illustratief voor dit sentiment zijn onder andere een toenemende waardering voor dier- en landschapsschilderingen, een passie voor het landleven, bewondering en interesse voor tuinen, enz. In samenhang met deze evolutie merkt men een toename van zowel het bezit van als de appreciatie voor gezelschapsdieren. De liefde voor de natuur valt samen met een veronderstelde groeiende intimiteit en contractie van het kerngezin.

Interdisciplinair onderzoek wijst overigens uit dat de mens in zijn 'natuurlijke toestand' liever gemeenzaam met dieren omgaat. Het is in dit licht dan ook normaal dat hij improductieve wezens als gezelschapsdieren zo na aan het hart draagt. Dit heeft te maken met het verregaande menselijke vermogen tot empathie, dat ironisch genoeg ook de basisfactor is van de distantiërende methoden die in het leven zijn geroepen om het geweten te sussen en die de mens in staat stellen 'immorele' methodes aan te wenden om de meer productieve dieren voor eigen gebruik uit te baten. Daarbij maken geconstrueerde rituelen en mythische denkbeelden het op de een of andere manier geoorloofd om dieren meedogenloos te exploiteren.⁷ Een voorbeeld hiervan is het christelijk antropocentrisme, waarbij passages uit de Bijbel en theologische richtlijnen worden gegeven om de superieure positie van de mens ten opzichte van de rest van de natuur duidelijk te stellen.

Door de tijdens de Nieuwe Tijd evoluerende culturele betekenis van een aantal specifieke gezelschapsdieren nader te bekijken, wordt het 'verlangen naar de natuur' meer aanschouwelijk. Dankzij het (h)erkennen van een aantal bewonderenswaardige eigenschappen worden bepaalde diersoorten gaandeweg moreel waardig geacht om in de mensenmaatschappij te worden opgenomen.⁸ Men ziet de hond als een echte mensenvriend wiens trouw ongelooflijke proporties aanneemt, men herkent aanhankelijke karaktereigenschappen in de eerlang verwenste kat, de emotioneel expressieve papegaai wordt geprezen om zijn rationele vermogens en bepaalde soorten kanaries zijn perfecte voorbeelden van hoe een goede huisvader zich hoort te gedragen.

In de schoot van het familiale leven en in het concept van een privaat, individueel bestaan, groeien sterkere emotionele banden. Het empathisch vermogen, als kenmerk van deze nieuwe

emotionaliteit, is zichtbaar in het civilisatieproces, waar men leert rekening houden met 'de ander'. Dankzij de morele opwaardering blijkt men ook inlevingsvermogen te ontwikkelen ten opzichte van 'het andere dier' – van het omgaan met depressieve kooivogels over het waken bij het 'sterfbed' van honden tot het moreel afwijzen van wreedheid tegenover dieren. Er doet zich een evolutie voor in het mentaal kader, waarbij beeldentaal en subjectieve waardering afkomstig uit contemporaine beschavingsidealen en culturele structuren er voor zorgen dat het 'gezelschapsdier' een aanvaard onderdeel van het menselijk bestaan wordt, zonder dat het geldende antropocentrisch model daarvoor wezenlijk is ondergraven.

VOGELS IN ANTWERPEN VAN EIND ZESTIENDE TOT EIND ACHTTIENDE EEUW

Boedelinventarissen, door een notaris opgemaakt bij overlijden of faillissement, met het oogmerk een inboedel zo accuraat mogelijk te beschrijven, verschaffen enige aanwijzingen over het bezit van vogels.⁹ Eerder onderzoek heeft aangetoond dat gezelschapsdieren zelden of nooit voorkomen in boedelinventarissen, maar gelukkig voor ons spitst het weinige bewijs voor het bezit van gezelschapsdieren zich vrijwel volledig toe op vogels en vogelkooien.¹⁰ Uit de Antwerpse boedelinventarissen blijkt dat tussen eind zestiende en eind achttiende eeuw het bezit van vogels als gezelschapsdieren uitdeint van de rijken naar de minder welstellenden. Papegaaien lijken relatief weinig voor te komen, hoewel het natuurlijk kan dat de boedels een onvolledig beeld geven. Kanaries volgden de trend van het algemene vogelbezit en overvleugelden gaandeweg de inheemse kooivogels.¹¹

Globaal genomen blijkt ongeveer een kwart tot een derde van de Antwerpse erflaters vogeleigenaar te zijn geweest, met een uitzonderlijk dieptepunt van iets minder dan een vijfde aan het begin van de zeventiende eeuw. Behalve net voor de Val van Antwerpen in 1585 zijn er altijd vogeleigenaars terug te vinden geweest in de lagere middenklasse, maar slechts zelden in de verondersteld armste 'gemengde' categorie. Vogelbezit was vaker aanwezig bij de hogere middenklasse en de rijke elite, waar

Frans Francken II, *Schilderijenkabinet van Sebastiaan Leerse* (detail), Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.

Links valt duidelijk een geelblauwe ara (Ara ararauna) te berkennen, de rechtse vogel lijkt, afgaande op de overwegend rode kleur en de rode ooglijnen, een groen-vleugelara (Ara chloroptera). Dit 'papegaaiendetail', dat overigens in meerdere werken van Francken voorkomt, laat zien dat een papegaai niet noodzakelijk in een kooi wordt gebouden, maar dat een eenvoudige zijstok met voederbak even goed dienst kan doen. Het 'knippen' van een vleugel kan hierbij de vogel beletten te vluchten.

het met de tijd ook toenam. Eind zestiende eeuw was ongeveer een derde van de hogere middenklasse vogeleigenaar, om na een stagnatie in de zeventiende eeuw te stijgen tot bijna de helft aan het eind van de achttiende eeuw. Van de elite was de helft vogeleigenaar aan het eind van de zestiende eeuw, een aandeel dat toenam tot goed vier vijfde aan het eind van de achttiende eeuw. Bij de gehuwden lijken er altijd meer vogeleigenaars te zijn geweest dan bij de alleenstaanden (weduwen en niet-gehuwden), hoewel deze laatsten een inhaalbeweging uitvoerden naar het einde van de achttiende eeuw toe. Uit eerder boedelonderzoek blijkt overigens dat ook alleenstaanden gaandeweg relatief meer geld gaan uitgeven aan vogelbezit.¹²

De boedelbeschrijvingen leren ons ook een en ander over vorm en functie van de vogelkooien. We vinden er zowel de algemene term 'vogelhuyskes' terug als meer specifieke benamingen zoals 'papegayhuys', 'leeuwericken vogelhuys' en 'vinckenhuis' die meteen ook een aanduiding geven over een eventuele bewoner.¹³ De kooien zelf waren aanvankelijk gemaakt uit teen of ander hout, later steeds vaker uit koper en ijzerdraad. Speciaal vormgegeven of versierde kooien zijn blijkbaar van alle tijden: eind zestiende eeuw vinden we een 'houtten geschildert vogelhuys' in een speelhof, eind zeventiende eeuw is de deken van de houtbrekers in het bezit van ebbenhouten kooien, en in het begin van de achttiende eeuw wordt een met ivoor ingelegde vogelkooi vermeld. Het feit dat er speciale benamingen voor vogelkooien zijn en dat er melding gemaakt wordt van verschillende constructiematerialen en vormstijlen duidt op een zekere verscheidenheid. Iconografisch materiaal helpt ons een beeld te vormen van deze kooien. Kleine zangvogels werden vaak gehuisd in zogenaamde boogkooien op rechthoekig chassis, die afgeleid zijn van gebruik in de vinkerie. Daarnaast bemerkt men ietwat plumpe houten ronde kooien, voorlopers van de esthetisch meer uitgewerkte ronde metalen kooien met spijlen die vooral voor papegaaien en later ook voor zangvogeltjes gebruikt worden.¹⁴

Tot en met begin achttiende eeuw is de keuken een vaak voorkomende stelplaats voor vogelkooien. Er is hierbij een mogelijk interpretatieprobleem doordat vogelkooien ook gebruikt kunnen worden als tijdelijk onderkomen voor slachtgevoelte.¹⁵ Uit het Antwerpse boedelonderzoek blijkt evenwel dat kooien

met papegaaien, kanaries en onbenoemde vogels net zo goed in de keuken voorkomen als kooien zonder vermelde bewoner. Overigens is er iconografisch materiaal te vinden waarop met gezelschapsvogels bewoonde kooien in de keuken te zien zijn. Dit is niet geheel onlogisch, aangezien de keuken als centrale en vaak enige haardplaats tot laat in de Nieuwe Tijd een primaire woonruimte was.¹⁶ Van de zestiende tot de achttiende eeuw werden vogels alsmat vaker geplaatst in de voorkamer, het 'comptoir' en de winkelkamer, en in de meer private delen van het huis zoals de slaapkamer en de achterkamer. Expliciet of impliciet bewoonde vogelkooien zijn aldus naargelang de preferenties van de eigenaar terug te vinden over de verschillende ruimtes van een huis.

De aanwezigheid van papegaaien valt vooral af te leiden uit speciaal benoemde kooien, die behalve op het einde van de zeventiende eeuw altijd zijn terug te vinden zijn. De vogels zelf worden zelden vermeld, en dan nog enkel aan het begin van de zeventiende en in de achttiende eeuw (mogelijk werd op papegaaien een andere erfenisregeling toegepast).¹⁷ In de boedelinventarissen komen papegaaien het vaakst voor bij de hogere middenklasse, af en toe ook bij de elite; maar alles tezamen vertegenwoordigt deze exotische vogel slechts een zeer klein aandeel. Men mag echter aannemen dat hun reële aanwezigheid wordt onderschat, niet enkel door de mogelijke alternatieve erfenisregeling, maar ook doordat papegaaienbehuizing zich niet beperkt tot kooien (die door hun waarde geacht worden relatief consistent genoteerd te zijn). Uit iconografische informatie blijken papegaaien vaak ook gebruik te maken van relatief ruwe en waardeloze zitstokken en -ringen, die hoogstwaarschijnlijk ofwel buiten de boedel vallen ofwel op zulk een algemene manier zijn opgeschreven dat ze niet vallen te onderscheiden.

Kanaries zijn doorheen de hele onderzochte periode aanwezig, met uitzondering van de jaren net na de Val van Antwerpen in 1585. Meer nog, alles wijst er op dat hun populariteit stijgt naar het einde van de achttiende eeuw toe, wanneer we zelfs paartjes terugvinden. Parallel daarmee verschijnt vanaf de achttiende eeuw literatuur die instrueert hoe men zich bij wijze van hobby met de kanariekeek bezig kan houden (cfr. *infra*). De opgang wordt bevestigd door het feit dat kanaries op het einde van de zestiende en in de vroege zeventiende eeuw enkel bij de elite en

Adriaen Collaert, 'Psittaci duplex genus', *Avium vivae icones, in aes incisia & editae ab Adriano Collardo*, ca. 1600, Antwerpen, Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet.

Deze twee papegaaien zijn te identificeren als Afrikaanse roodstaartpapegaaien (*Psittacus erithacus*), afgaande op uiterlijke kenmerken zoals donkere kleur, lichtere buik-, borst- en bovenrugveren met sikkelvormige accenten, de kortere staart en de niet bijzonder geprononceerde maar toch te onderscheiden witte wang rond de ogen.

hogere middenklasse werden teruggevonden, maar in de loop van de zeventiende eeuw meer en meer voorkomen bij de lagere middenklasse. Een relatieve daling van vermelding van kanaries naar het einde van de achttiende eeuw toe duidt dan ook niet op een vermindering van hun populariteit, maar eerder op een toegenomen verspreiding. Het lijkt er op dat kanaries gaandeweg inheemse kooivogels zoals vinken en leeuweriken hebben overvleugeld, die enkel tot begin zeventiende eeuw vermeld worden.

PAPIEREN VOGELS: DE PAPEGAAI EN DE KANARIE IN DE LITERAIRE BRONNEN

De natuurhistorische literatuur van de zestiende en zeventiende eeuw geeft een beeld van de contemporaine dierkundige kennis, maar vertelt ook heel wat over de visie op dieren: bepaalde

anekdotes, omschrijvingen en zinswendingen verraden een bij wijlen duidelijke (emotionele) houding, waarin zich bovendien door de tijd heen duidelijke verschillen aftekenen. Deze boeken zijn van de hand van bekende auteurs en werden vaak verhandeld en/of gedrukt in het Antwerpen van de Nieuwe Tijd. Het doelpubliek van de literaire bronnen situeert zich dan wel bij een relatief beperkt deel van de bevolking, toch kan worden aangenomen dat het net om dat deel gaat dat ook als vogelbezitter naar voren komt in de boedelbeschrijvingen, namelijk de middenklasse en de elite. Bij ons onderzoek is vooral gekozen voor langlopende en/of gepopulariseerde uitgaven, waarvan kan worden verwacht dat ze een grotere reikwijdte hebben.

Een wonderlijke franjevogel: de papegaai

De papegaai werd al in de oudheid geapprecieerd omwille van zijn felle kleurenpracht, eigenaardig affectief gedrag en vermogen tot spraaknabootsing; doch de vogels die men in de oudheid als papegaaien beschreef waren eigenlijk parkieten. Aristoteles verhaalt dat Onesikritos, een stuurman onder Alexander de Grote, de eerste levende 'papegaaien' naar Europa bracht (eigenlijk waren het halsbandparkieten of *Psittacula krameri*).¹⁸ De Franse natuurvorser Pierre Belon du Mans (1517-1564) citeert Plinius die deze enige bekende papegaaiensoort beschrijft als geheel groen met een rode halsband.¹⁹ De Romeinen stelden papegaaien samen met veldhoenderen en merels tentoon in openbare 'pronkkerijen'. Het waren echte luxeobjecten, die hun dagen sleten in weelderige kooien en meer kostten dan een slaaf.²⁰ Nog in de middeleeuwen werd deze vogel als de archetypische papegaai beschouwd en als dusdanig voorgesteld in allerlei afbeeldingen. In de nasleep van de kruistochten en door de ontwikkeling van de internationale handel werden steeds meer en steeds verscheidener vogels ingevoerd en kreeg men al eens een nog niet bekende ondersoort te zien. Zo kreeg de Duitse keizer Frederik II von Hohenstaufen, die bekend staat als grondlegger van de ornithologie, een witte kaketoesoort van de sultan van Babylon. Papegaaien werden erg gewaardeerd door de pausen: de rekeningen van de veertiende en vijftiende eeuw vermelden kostbare kooien, pronkerige afdekdoeken, zelfs een eigen 'papegaaienkamer' (*camera papagalli*) en 'papegaaienbewaker' (*custos papigalli*). De vogel werd als het ware een embleem voor het pausdom en verscheen op boeken, kleding, muren en wand-

tapijten.²¹

In de Nieuwe Tijd nam de kennis van papegaaien spoorwegs toe 'car la terre à esté beaucoup plus frequentee par navigations'.²² Pas ontdekte gebeden in de Nieuwe Wereld kregen vaak de naam 'Papegaaieneiland' omwille van de vele papegaaien die er aanwezig waren. Bij de vroegste handelstransacties tussen Europeanen en Amerikanen werden veelal papegaaien verhandeld.²³ Expeditie naar Zuid-Amerika, Zuid-Oost-Azië en Midden-Afrika brachten het bestaan van een omvangrijk scala aan papegaaiensoorten aan het licht. Heel wat van deze vogels vonden hun weg naar Europa om te dienen als studieobject en vooral als statusverhogend gezelschapdier.²⁴ De geografische verscheidenheid weerspiegelde zich al snel in de beeldende kunsten: waar aanvankelijk de halsbandparkiet als 'papegaai' fungeerde, schilderden bijvoorbeeld Rubens en Jordaens Zuid- en Midden-Amerikaanse soorten en toonde Collaert een Afrikaans exemplaar.

De internationale handel was de belangrijkste verspreider van deze exclusieve exoten. Zo kreeg Albrecht Dürer op zijn reis door de Nederlanden in Antwerpen een uit Malakka (Zuid-Oost-Azië) ingevoerde papegaai ten geschenke van de Portugese factor.²⁵ De Portugezen brachten in het midden zestiende eeuw vanuit Pernambuco (Brazilië) niet alleen slaven maar ook papegaaien mee.²⁶ Zeevaarders van de Nederlandse Verenigde Oost-Indische Compagnie en de West-Indische Compagnie brachten geregeld exotische vogels mee van op hun reizen, niet als reguliere goederen maar in het spoor van de retourvracht.²⁷ De Hollanders vonden in Java en omstreken een kleine maar kleurrijke papegaai, waarvan de prijs op 8 tot 10 rijksdaalders werd geacht. De gereputeerde Schots-Poolse wetenschapper Johannes Jonstonius (1603-1675) schrijft dat een levend exemplaar dat verschillende Hollandse woorden sprak, in Amsterdam voor iets meer dan 70 rijksdaalders verkocht zou zijn 'hoewel sy niet van de uitgelesenste was'.²⁸ In de beschrijving van een rondreis in opdracht van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in Zuid-Oost-Azië is sprake van een wondermooie papegaaien op het eiland Ternate 'die rood op den rugghe zijn / hebbende geele veerkens voor op de wiecken / wat kleynder dan de West-Indische / maer leeren veel beter spreekken'. Het meevoeren van papegaaien was een winstgevend bijverdienste voor de zeevaarders. De gelukkige handelaar van een van de

Peter Paul Rubens, *Onze Lieve Vrouw met de papegaai* (detail), 1614, Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.

Rubens toont hier een prachtige blauwgele ara (Ara ararauna), een vogel verspreid over grote delen van Zuid-Amerika.

daelders voor hebben / ende ginder kan men een krijghen voor een glase fles van vier stuyvers'.²⁹ Zelfs uit Japan bracht men papegaaien mee.³⁰

Een alsmā groeiend onderscheid in soorten zorgde gaandeweg voor een zekere prijsdifferentiatie: terwijl de duurdere exemplaren vaak als relatiegeschenk circuleerden in de hogere kringen, waren er volgens de Nederlandse compiler Martinus Houttuyn (1720-1798) en de Franse naturalist Jacques Christophe Valmont de Bomare (1713-1807) vooral in de achttiende eeuw relatief goedkope soorten binnen het bereik van een ruimer publiek.³¹ In eenzelfde soort kon er tevens een groot prijsverschil zijn door al dan niet aangeleerde kunstjes. Zo verhaalt de Franse natuurkundige Georges-Louis Leclerc de Buffon (1707-1788) dat een kardinaal ooit een Afrikaanse grijze roodstaartpapegaai (*Psittacus erithacus*) voor 100 gouden écus kocht omdat die de symbolen van de apostelen correct kon opnoemen, een truukje dat de vogel in zijn rebelse oude dag overigens weigerde te herhalen. Deze soort was in Holland helemaal niet duur omdat hij er in vrij grote aantallen werd aangevoerd dankzij de frequente reizen op Guinea.³²

De papegaaien uit de Nieuwe Wereld en vooral Brazilië raakten bekend door contacten met de plaatselijke bevolking die de vogels als gezelschapsdieren hield. De neiging tot nabootsing zorgde ervoor dat enkel papegaaien (en apen) door 'les Sauvages très-insensibles au grand spectacle de la Nature' als gezelschapsdier kunnen worden gewaardeerd.³³ De autochtone bevolking gebruikte papegaaienveren om hun klederdracht te tooien. Een bepaalde stam roofde jonge papegaaien uit hun nest en beschilde hun veren; de Portugezen noemen deze vogels 'papagies contrefeitos'. In de Nieuwe Wereld plukt men de papegaaien letterlijk en figuurlijk uit de bomen met behulp van een grote 'strik om den hals', of schiet men hen neer door middel van pijlen met een gewatteerde bolvormige punt.³⁴

Alhoewel men relatief snel veel over papegaaien te weten kwam, stond hun natuurwetenschappelijke beschrijving nog niet helemaal op punt. In overeenstemming met de Antieken zullen de natuurvorsers uit de Nieuwe Tijd hen bij de roofvogels rangschikken, omdat ze met één poot hun eten vasthouden

en 'so om datse den bek, en nagelen krom hebben: alse om datse tam zijnde ook vleesch eten'. Er raken over de honderd soorten bekend, alle in kleur en grootte verschillend, en dat terwijl er vóór de Nieuwe Tijd maar één papegaaiachtige bekend was. Heel wat soorten kunnen goed praten en worden omschreven als zachtaardig en aangenaam in de omgang met mensen, ze zijn zo tam dat ze zelfs uit de hand eten.³⁵

Papegaaien waren vooral bekend en geliefd omdat ze konden spreken in zeer verschillende stemmen, alhoewel ook hun veelkleurige verschijning erg gewaardeerd werd. Immers, 'hun geklap of praten is het gene, waar mede zy den Mensch verlustigen; zo wel als hunne schoone kleur en aardige potseryën'.³⁶ In hun natuurlijke omgeving spreken papegaaien niet, hun spraakvermogen is een direct gevolg van hun intelligentie en leervermogen. Dit specifieke talent tot nabootsing ontwikkelen ze enkel in gevangenschap.³⁷ De Nederlandse staatsman-dichter Jacob Cats (1577-1660) was aldus nader bij de waarheid dan hij mogelijk vermoedde, wanneer hij een pratende papegaai als metafoor gebruikte voor 'Dwanck leert sanck': 'Indien de Papegay waer in het wout gebleven / Sy hadde daer geleyt een woest en beestigh leven / Maer nu sy door bedwang by menschen is geleert / Soo komt'et datse spreeckt, en in het hof verkeert'. Het africhten van een papegaai kostte echter tijd; de bekende Nederlandse moralist Desiderius Erasmus (1469-1536) kloeg dat bepaalde mensen hier meer moeite aan besteden dan aan het opvoeden van hun kinderen.³⁸

De zeventiende-eeuwse bijnaam 'Anthropoglottis (oft mensche-tong)' spreekt eigenlijk letterlijk en figuurlijk voor zich, hoewel deze eigenlijk teruggaat op de fysieke brede vorm van de tong. Het spraakvermogen van een papegaai tilt dit dier tot een hoger niveau: 'In verstand komen sy na by de mensch; want sy leeren de woorden, en brengense alle bescheidenlyk voort'. Men zei er ook meteen bij dat dronken exemplaren zo mogelijk nog spraakzamer worden...³⁹ Het spraakvermogen maakte de papegaai tot 'intermédiaire entre l'homme & la brute'; treffend voor de achttiende-eeuwse relativistische kijk op de natuur is de stelling dat dit vermogen tot praten de papegaai niet boven de andere vogels verheft, maar hem slechts 'interessanter maakt voor ons'.⁴⁰ Verstandelijk vermogen of niet, onderscheid

Jacob Jordaens I, *De dochters van Cecrops vinden het slangenkind Erichthonius* (detail), 1617, Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.

Hoogstwaarschijnlijk is hier een blauwvoorboofdamazonen (*Amazona aestiva*) afgebeeld, ook al doen de ietwat overdadig gele keelkleuring en grote rode vleugelaccenten eerder denken aan een geelkopamazonen (*Amazona ochrocephala oratrix*). De blauwvoorboofdamazonen komt voornamelijk voor in Brazilië, maar verwante soorten zijn tot diep in Midden-Amerika aan te treffen.

moet er zijn; zo citeert Jonstonius enkele Antieke auteurs om te illustreren hoe het voornamelijk de mannetjes zijn die praten en andere kunstjes vertonen.⁴¹ Het lijkt er op dat deze mogelijk op een doelpubliek afgestemde seksistische denkbeelden de natuurhistorische visie kleuren. Temeer daar Jonstonius, die anders zo graag de Zwitserse encyclopedist en onderzoeker Conrad Gesner (1516-1565; zie cat. 16-17, 70-71) als bron gebruikt, ditmaal 'vergeet' te vermelden dat Gesner dit oorspronkelijk van Aristoteles afkomstig papegaaien-seksisme tegensprekt door te stellen dat vrouwtjes wel degelijk tot spreken in staat zijn, zij het op een ietwat andere manier.⁴²

De appreciatie voor praten en een verwant verstandelijk vermogen is niet nieuw, wel integendeel. Zij sluit aan bij een traditie die teruggaat tot de Antieke tijd en naast papegaaien ook leden van de kraaienfamilie, zoals eksters, kauwen en raven tot spreken in staat acht. Het is geen toeval dat Aesopus een sluwe vos tegenover een praatgrage raaf zet, en het is even veelzeggend dat Joost van den Vondel in een zeventiende-eeuwse adaptatie de raaf vervangt door een eierzuchtige papegaai, overigens met hetzelfde poëtische eindresultaat (cat. 42).⁴³

Over het spraakvermogen van de papegaaien bestaan tal van anekdotes over een aantal legendarische exemplaren. Zo slaagde de papegaai van een kardinaal er in om 'met achtereen-volgende woorden' het gehele geloofsbegrip af te ratelen.⁴⁴ Een bijzonder grappige anekdote betreft de hoogmoedige en ietwat leugenachtige papegaai van Hendrik VIII, die bij een ontsnappingspoging in de Thames was gesukkeld. De slaakte de hulpkreet 'A bot a bot for twenty pounds!'. Aangelokt door deze belofte reikte een knaap de helpende hand aan de onfortuinlijke exoot. De papegaai bleek er echter liever goedkoop vanaf te komen en richtte zich tot de koning richtte met de woorden 'Gibe the knabe a grott'.⁴⁵ Jonstonius verhaalt nog over een wijntapper wiens een papegaai van de klanten had horen zeggen dat de wijn zuur was en daarom slecht verkocht. De vogel aapte dit na en toen hij buiten hing riep hij steeds 'de wijn is zuur, de wijn is zuur', met alle nefaste gevolgen van dien voor 's mans commercie. De wijntapper leerde hem dan om 'de beste wijn, de beste wijn' te roepen, wat de verkoop meteen positief beïnvloedde. Een op zijn minst heel bijzonder dier was de papegaai van Filips Marnix van Sint-Aldegonde 'die ik dikmaal gehoord heb, dat met sijn lach schaterde als een Mensch, als hy

van de bystaanders in de France taal, op dese wijs wierd angesproken, riez Perroquet riez, dat is lach Papegay lach. Maar dat meer wonderlijk is, wierp hy inde France taal daar onder, als of hy met reden was begaaft, maar 't welk hem ongetwijfelt geleert was. O le grand sot qui me faict rire. O grote sot die my doet lacchen, en die woorden herhaalden hy dry of vier maal'.⁴⁶

Het kleurrijk uitzicht en het soms eigenaardig gedrag van deze vogel spraken eveneens tot de verbeelding. De bijzonder affectief bejegende papegaai van de graaf van St.-Flora 'dronk eenmaal op een dach, en dat omtrent den avond, en toonde sich tegen gemeensame en bekende heel vrindelijk. Inde Somer dompelde hy sijn selven in 't water, oft stelde sich in den regen, tot dat hy geheel nat was; van nattigheid koud werdende, droogde hy sich wederby 't vuur oft inde son'.⁴⁷ Sommige papegaaien speelden graag met kinderen, anderen dansten op muziek, en er waren er die het hoofd- en baardhaar van hun baasjes uitkuisten en kamden, tot groot jolijt van omstanders.⁴⁸

Papegaaien in gevangenschap vertonen vaak een aan het obsessieve grenzende affectie, wat in wezen een door stress gevormde uiting is van hun natuurlijke wens tot 'inprenting' op een partner.⁴⁹ De natuurkunde van de Nieuwe Tijd beschreef dit gedrag ogenschijnlijk zonder de ware oorzaak te kennen. Zo stelt Valmont de Bomare over de bijzonder familiale grote ara dat 'il s'attache à son maître, & en est même jaloux', en verhaalt Jonstonius over een papegaai die zich dermate aan de nicht van zijn eigenaar had gehecht dat hij haar altijd en overal volgde en beet naar eenieder die haar wou aanraken.⁵⁰

Buffon concludeert dat de papegaai zulk een aantrekkelijk gezelschapsdier is omdat hij emotie tentoon lijkt te spreiden op een voor ons zeer begrijpelijke manier.⁵¹ Daarmee is dit een aanduiding van het belang van de communicatie in de projectie-relatie tussen mens en dier, waarbij zowel het vermogen tot praten als het affectief en expressief gedrag van de papegaai een belangrijke rol spelen. Uit de aangehaalde anekdotes blijkt overigens hoe dicht deze vogel bij de mens staat. Als er al geen duidelijke affectie zichtbaar is, dan blijkt zeker de eerbied voor diens wonderlijke capaciteiten en karakter die de belangstelling voor de exotische afkomst van het dier ruim overtreft.

Onbekende kunstenaar, 'Canaris mas cum panico foliata pannicula', Ulysse Aldrovandi, *Ornithologiae*, 1600, Antwerpen, Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet.

Het titelschrift van deze zeer vroege afbeelding van een kanarie kan worden vertaald als 'mannetjeskanarie met van bladeren voorziene rietstengel', waarschijnlijk verwijzend naar suikerriet. Hoewel het hier duidelijk een (wilde) kanarie betreft, vindt Buffon later dat deze afbeelding niet zo heel gelijkend is – niet alleen vanwege het uitgerekte lijfje, maar mogelijk ook omdat deze kleur- en vederconfiguratie nog verwijst naar het groenig gele uitzicht van de 'wilde' kanarie, alwaar men in Buffons tijd al volledig gedomesticeerde en homogeen gekleurde kanaries kende (Buffon 1770-1785, VII (1779), p. 1 e.v.).

Een nieuwkomer onder de zangvogels: de kanarie

In de traditie van het houden van kleine (zang)vogels in kooien – een praktijk die sinds de late middeleeuwen steeds meer verspreid raakte – neemt de kanarie een prominente plaats in.⁵² Men zou kunnen verwachten dat het vooral de adel was die vogels in kooien en volièrres hield, al dan niet als onderdeel van een menagerie. Er waren inderdaad talrijke adellijke vogelbezitters,⁵³ maar aangezien de vangst van inheemse zangvogels aan iedereen toegelaten was en met een minimum aan middelen kan worden uitgevoerd, bleef het vogelbezit lang niet beperkt tot de hoogste klasse. De meeste gevangen inheemse zangvogels belandden weliswaar aan het spit, maar dat neemt niet weg dat ook heel wat kooivogels werden gehouden.⁵⁴ In de Nieuwe Tijd krijgen de inheemse vogels concurrentie van de kanarie, die waarschijnlijk eerst bij de welstellenden werd gehouden. Ondanks zijn exotische inslag slaagde deze nieuweling er niet in de inheemse vogels helemaal uit de markt te drukken. Een Amsterdamse centsprent van begin negentiende eeuw gericht op de verkoop van levende vogels aan kinderen vermeldt naast de van oorsprong uitheemse kanarie en papegaai nog steeds inheemse vogels zoals de nachtegaal, vink, distelvink, kneu, winterkoning, leeuwerik, mus en hop.⁵⁵

De ons bekende kanarie (*Serinus canaria*) is afkomstig van en dankt zijn naam aan de Canarische Eilanden. Biologisch stammenonderzoek toonde aan dat deze kleine en oorspronkelijk geelgroene distelvinkachtige waarschijnlijk reeds vóór 1400 werd gedomesticeerd. Desondanks kwam hij pas in de vijftiende eeuw in het vizier van de Europese groten. De gestructureerde uitvoer naar het vasteland nam een aanvang bij de verovering van de eilandengroep door de Spanjaarden in 1478. Op schepen richting Frankrijk en Vlaanderen bevonden zich vele kooitjes met deze 'curiositeiten'.⁵⁶ Vaak wordt verondersteld dat de Spanjaarden, gezien zij de eilanden veroverden, een 'monopolie' inzake kweek en handel van de kanarie hadden, maar er zijn genoeg aanwijzingen die dit tegenspreken. Het staat wel vast dat de Spanjaarden een lucratieve handel in de vogels voerden op Italië, Frankrijk en Engeland. De kanaries waren toen nog dure luxeproducten die zeer geliefd waren bij de rijke dames. Nog voor de zeventiende eeuw mengden

Italianen en Engelsen zich in de handel, niet lang daarna werden er kanaries gekweekt in Zwitserland, Nederland en Duitsland. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd Tirol het belangrijkste kweekcentrum, van waaruit kooplieden meestal te voet met een paar honderd vogels in kooien op hun rug naar de grote steden in Europa trokken. Rond 1700 was Amsterdam een belangrijk kanariecentrum. Het kweken in gevangenschap deed op het vasteland al snel allerlei variaties ontstaan in zangmogelijkheden, in kleur en vooral later – tijdens het rococo – in verenpracht. Reeds in de zestiende eeuw ontstonden volledig gele soorten, mogelijk eerst bij Noord-Nederlandse kwekers.⁵⁷

In de natuurhistorische literatuur duikt de kanarie voor het eerst op bij Gesner (zie cat. 18). In het deeltje gewijd aan de ‘citrinella’ (vermoedelijk de geelgors, *Emberiza citrinella*) schrijft hij één enkele zin over dit lieflijk zangertje: ‘net zoals rietsuiker afkomstig van en aangevoerd uit de Canarische Eilanden’.⁵⁸ Aldrovandi (zie cat. 24-26) maakt allerlei nieuwe observaties over deze ‘Canarische mus’ en noemt hem ook ‘suikervogel’ vanwege de associatie met de aanvoer van Canarisch rietsuiker – een niet onlogische analogie aangezien het goed mogelijk is dat deze diertjes als secundaire lading meereisden op schepen die rietsuiker vervoerden, het belangrijkste exportproduct van de eilandengroep.⁵⁹ Er was vanaf de zestiende eeuw overigens via Antwerpen een serieuze suikerconnectie tussen de Nederlanden en de Canarische Eilanden, wat in dat opzicht meteen kan verklaren hoe de zangvogeltjes hier terecht kwamen.⁶⁰ Verder zegt Jonstonius in 1660 dat de kanarie een overwegend groene vogel ter grootte van een mees is die ‘heel vermakelyk’ zingt. Hij deelt hem correct onder bij de distelvinkachtigen, maar verbastert de louter plaatsgebonden associatie met rietsuiker door te stellen dat de vogel suiker eet.⁶¹ Hoe dan ook weet men tot in de zeventiende eeuw relatief weinig over de kanarie. Over papegaaien en inheemse zangvogeltjes zijn meer anekdotes en verwijzingen vanuit een gezelschapsdiercontext bekend. Dit doet vermoeden dat de kanarie in de zestiende en zeventiende eeuw niet speciaal populair was, maar eerder werd aanzien als ‘nog een zangvogel’. Vermoedelijk was de groei van zijn populariteit recht evenredig met de toename van de kanariëkweek vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw. Achttiende-eeuwse literaire bronnen geven overigens blijk van

een grote kennis en waardering van de kanarie.

In de vroege achttiende eeuw ontstond er gespecialiseerde literatuur over het houden van kanaries. De Fransman Hervieux de Chanteloup, ‘Opziender over de Kanariëekery van hare Hoogh[eid] de Hertoginne van Berry’, schreef in 1709 het eerste standaardwerk. In 1712 volgde een eerste Nederlandse vertaling door Moubach – omdat de Nederlanders ‘in ’t stuk van deezen Liefhebberij den Fransen niet behoeven te wijken’ – en midden achttiende eeuw ziet een door Van Wickedede bewerkte vertaling het licht.⁶² In Antwerpen verscheen iets later een werk over kanaries door een anonieme ‘Liefhebber’, dat mogelijk een gedeeltelijke kopie is van de editie van Van Wickedede.⁶³ In diverse achttiende-eeuwse publicaties, vaak opgevat als handleiding voor liefhebbers, werden afkomst, verspreiding en classificatie van de kanaries, evenals hun praktische verzorging zo eenvoudig mogelijk uitgelegd, soms zelfs met aandacht voor een persoonlijkheidsonderscheid van zowel vogels als kwekers. De verzamelde kennis over kanaries werd tevens opgenomen in de grote natuurwetenschappelijke overzichtswerken uit die tijd.

In de achttiende eeuw is het houden van kanaries een ‘stille en onbesproke Uytspanning’ met een groeiende verspreiding. Kanaries worden ‘gemakkelyk in Kouwtjes, Kooijen en Vlugten gehouden en voortgeteeld door geheel Europa’.⁶⁴ Ten tijde van Hervieux voerden Zwitserse handelaars in lente en herfst vanuit Innsbruck in Tirol vogels naar Parijs.⁶⁵ Bijna zeventig jaar later vermeldde Buffon dat er op die manier per jaar 1600 vogels worden overgebracht en verkocht aan 5 schellingen per stuk. Innsbruck was dan nog steeds het belangrijkste centrum: ‘c’est de là que le commerce les répand à Constantinople & dans toute l’Europe. In herfst, winter en lente reisden handelaars met 400 à 500 vogels op de rug naar onze streken, maar ook naar Turkije, Rusland, Duitsland, Schotland en Frankrijk. Het is een bijzonder schouwspel om dan ‘allerley couleurs van KanariVogels door malkanderen te zien lopen en vliegen’.⁶⁶ Hervieux houdt zijn lezers voor dat als ze kwaliteit willen, ze best kanaries uit eerste hand kopen, ‘te weten van Burgers, die Liefhebbers syn de Vogels self hebben laten broeden en verkopen wilden’, aangezien de Zwitserse kooplui vooral inferieure vogels leveren die vaak sterven luttele dagen nadat men ze gekocht heeft. Deze handelaars wilden vooral

Anoniem, *Twee rechtstaande meisjes*, ca. 1765, Gent, Schreiboombodshuis.

Door zijn gele kleur, zijn kopvorm, maar vooral door de twee expliciete overlappende staartpennen valt de centraal geplaatste vogel te herkennen als een kanarie. Hij wordt hier afgebeeld als krukvogel, een bekend concept dat eerder in de Nieuwe Tijd vaak op kinder- en familieportretten gebruikt wordt om 'leersucht' uit te beelden. Het betreft ook een echt kinderspeelgoed, waarbij de vogel in kwestie via een draad is verbonden met een dikwijls mooi versierd T-vormig houtwerk, het 'krukje'. De vogel kan aldus rondvliegen en door het spelende kind met een ruk aan het touw gedwongen worden om op het stokje te landen. Klassiek krijgen vooral inbeemse vogels zoals mussen, mezen en vinken dit lot te verduren (De Roo, 2005, pp. 113-115). Het feit dat er hier in dit beproefd concept een kanarie wordt afgebeeld, biedt een bevestiging voor de toename van diens bekendheid en het feit dat hij inbeemse zangvogels 'vervangt' als gezelschapsdier.

kopers lokken door de lage prijzen, door allerlei wonderlijke verhalen en door de herkomst van de diertjes uit 'verre Landstreeken' – een paradoxale zinspeling op de waarde van exotisme, aangezien de dan volledig gedomesticeerde kanarie op dat moment net zo 'uitheems' is als bijvoorbeeld een in Zwitserland gevangen roodborstje.⁶⁷

De gespecialiseerde kanarieliteratuur wilde de lezer zo goed mogelijk laten genieten van deze 'beminnellyke kleine Vogel-tjes' en hem allerlei tips meegeven.⁶⁸ De achttiende-eeuwse auteurs besteden ruime aandacht aan het voedingspatroon van de vogels en geven informatie over de verzorging van zieke of gekwetste vogels, met bijzondere aandacht voor de ruiperiode, die er volgens Hervieux 'gelukkigerwijs' voor zorgt dat veel kanaries sneuvelen, anders 'zouden deze Vogels eerlang gemeender dan de Cysjes worden; en alsdan de meenigte der

zelve haar verachtelyk maaken, en van weinig waarde doen zyn'. Verder hebben ze het steeds over het kweken (met speciale broedkooien), het met de hand opbrengen van jonge vogels, en over intersoortelijke kruisingen. Het wordt belangrijk geacht de vogels ten allen tijde met zachte hand behandelen – wanneer men ze bijvoorbeeld met de hand uit de kooi wil halen, zal men 'niet te dристig syn maer voren een weynig met de vogels praten; dus sullen sy soo schichtig niet wesen'.⁶⁹

Wie de kans zag met zijn vogels te pronken, liet die niet gauw voorbijgaan, getuige de soms grote uitgaven voor 'waar van het geld beter besteed waare, om veele vervalle huishoudingen weder op te rechten'.⁷⁰ De écht 'volmaakte' vogelkooien waren gemaakt uit notenhout, 'wordende hoe langer gebezigt, hoe schoonder, en zullen geduurende 's menschen leven niet afgebezigt worden'; een notenhouten kooi met in zilverdraad gedraaide tralies en een goudgele kanarie erin wordt dan ook als 'seer sierlyck' bestempeld.⁷¹ Hervieux wijst op 'voornamen' vluchten met spiegels in de bodem en met in miniatuur geschilderde vogels op de zijwanden, en geeft tips hoe men met beschilderd wit glas op een goedkopere manier hetzelfde effect kan bereiken (men meende namelijk dat kanaries bij het zien van veelkleurige soortgenoten deze exemplaren zullen voorttellen). De kooi moet in ieder geval van alle kanten voorzien zijn van spijlen, zodat de vogel goed zichtbaar is, en mag niet rond van vorm zijn, anders heeft de vogel zo weinig ruimte om te bewegen 'wat haar dofgeestig maakt'; schilderijen en prenten tonen evenwel dat ronde kooien bijlange niet ongewoon waren.⁷² Ongeacht de vorm van de kooi moest men er vooral voor zorgen dat de natuurlijke leefomstandigheden zo dicht mogelijk werden benaderd om de emotioneel fragiele dieren een zo groot mogelijk gevoel van vrijheid te geven: 'Que de maux à la suite de l'esclavage!'⁷³

Men kende tussen de vijftientig en negentwintig raszuivere kanarievarianten, genaamd 'naar haare verschillende verwe'. De standaardprijzen voor deze varianten liepen van 3 gulden 10 stuivers tot 25 gulden – het merendeel van de soorten kostte echter tussen de 4 en 6 gulden. Exemplaren met speciale versieringen, zoals anderskleurige veren in de staart of een afwijkend sierpatroon op de vleugel, werden soms verkocht voor het dubbele van de normale prijs, of zelfs meer als de

koper echt graag geld uitgaf – 'gelyk'er zedert eenigen tyd drie Jonge Bastaard Kanariën [...] voor vyf honderd guldens verkocht zyn'. Een heel bijzondere variant was de van Nurenberg afkomstige '[kanarievogel] met toppen, die alde eerst sedert het jaer 1734. hier gesien syn'. Mogelijk werden hiermee de zogenaamde kuifkanaries, misschien zelfs krul- of frisékanaries bedoeld.⁷⁴ Volgens Hervieux nam het absurd liefhebbersgedrag om alsmaar meer geld uit te geven voor speciale soorten gelukkig stilaan af doordat de kanarie meer en meer 'gemeen' werd; de liefhebberijweek nam dergelijke vormen aan dat het zelfs met de dag moeilijker werd om nog zuivere varianten te vinden. Liefhebbers gingen steeds op zoek naar nieuwe soorten, 'gelyk de mensch nooit vergenoegt is met het geene hy bezit, verachtende dikmaals wat hy heeft, en begeert gemeenlyk vieriglyk alles wat hy niet bezit'.⁷⁵

Kanaries worden zeer tam en verknocht aan hun baasjes, en komen aanvliegen als hun naam wordt geroepen. Door zijn verkwikkend gezang en onschuldig kinderlijk gedrag is deze 'musicien de la chambre' zeer aangenaam gezelschap. Hervieux verzekert ons 'dat de Kanarivogels, de Nachtegaal alleen uitgezondert, het beste zingen'. Men kan hen melodietjes aanleren met het 'Flageoletje', de zogenaamde 'serinette' (een soort orgel), of de techniek van het 'voorzingen' toepassen, waarbij een jonge vogel het fluiten krijgt aangeleerd van andere kanaries of zelfs een andere vogelsoort. Een kanarie zal uit zichzelf allerlei vaak gehoorde geluiden pogen te reproduceren, soms met grappig resultaat: zo zou de vogel van de ontvanger-generaal van Dijon het geluid van rollende écus hebben kunnen nadoen.⁷⁶

De mannetjeskanaries waren het kostbaarst, aangezien zij de grootste fluiters zijn. Binnen deze groep onderscheidde men nog vier subgroepen. De eerste soort op basis van zijn fysieke gesteldheid als lam en kwetsbaar bestempeld. Tot die eerste soort behoren de 'klosvoet' (heeft ruige, aangekoekte pootjes en zingt weinig) en anderzijds de 'steertvreter' (bijt de eigen staart af, is immens lelijk en kan daarenboven niet zingen). De overige drie soorten zijn moreel ingedeeld naar persoonlijkheid. De eerste is een kwaadaardige vogel die zijn wijfje geweld aandoet of zelfs doodt, maar voor het overige wel goed kan zingen. De tweede pikt de eieren stuk of doodt zijn jongen,

maar behandelt zijn vrouwtje goed en zingt ook mooi. De leden van de laatste soort – ‘van een altoos vroolyken aart, die lang en dikmaals zingen’ – zijn vriendelijk voor hun vrouwtjes, zorgzaam voor hun jongen, en vermakelijk in het algemeen. Ze worden dan ook beschouwd als ‘volmaekte KanariVogels’.⁷⁷ Meer zelfs, het zijn onberispelijke afspiegelingen van het toen heersende gezinsideaal, dat vaderlijke betrokkenheid bij het welzijn van de kinderen veronderstelt.⁷⁸

Niet enkel de vogels, maar ook de liefhebbers kunnen in categorieën worden opgedeeld. Een eerste soort verenigt diegenen ‘die een meenigte van gepaarde Kanariën hebben, en alle jaaren broeyen laten, om er een soort van Inkomst uit te trekken’. Dit waren in eerste instantie vooral lieden van aanzien, betrokken bij de vroege kanariehandel, niet zozeer om de winst maar vooral om de eer en de uitdaging. Zij worden al snel vervoegd door groot aantal ‘Lieden van laager geboorte’ wie enige financiële interesse helemaal niet vreemd was. De tweede soort liefhebbers houdt kanaries om zich ‘eenige uren van den dag te vermaaken, naa hunne gezette tyden van ernstelyker en nuttelyker bezigheden te hebben doorgebracht’. Hervieux raadt aan dat een dergelijke hobbyist niet meer dan vijf of zes paar vogels houdt, aangezien een groter aantal te veel zorg en tijd zou vergen. De ‘Liefhebber’ keurt ten stelligste af dat sommigen zich zodanig laten meeslepen dat ze een derde van het jaar bezig zijn met hun vogels te verzorgen zodat ‘de moeyte het vermaek te boven [gaet]’. Buiten deze amateur-kwekers kent men ook mensen die enkel een drietal kanaries houden ‘om hun soetluydent en oorstreelent gesang’ zonder zich met voortteling in te laten. De liefhebbers in het algemeen onderscheiden zich tenslotte van de echte vogelverkopers doordat ze hun overtollige vogels weggeven aan vrienden, daar waar de vogelhandelaar een openbare winkel bezit of vreemden toelaat in zijn huis om vogels te verkopen als broodwinning.⁷⁹

VREEMDE VOGELS: EEN CONCLUSIE

Archivalisch materiaal en literaire bronnen vertellen ieder op hun eigen manier het verhaal van de vreemde vogels in het Antwerpen van de zestiende tot de achttiende eeuw. De boedelinventarissen tonen in het algemeen dat het houden van vogels

als gezelschapsdieren gaandeweg toenam en zich uitbreidde van elite en hogere middenklasse naar lagere middenklasse. Papegaaien en kanaries speelden in de schoot van deze evolutie ieder hun eigen rol. Zij hadden ook ieder een eigen culturele betekenis, die we dankzij de literaire bronnen kunnen ontwaren. In de boedelinventarissen komt de echt exotische papegaai enkel voor bij de hogere middenklasse en de elite. Hij vertegenwoordigt al bij al slechts een klein aandeel van het totale vogelbezit, hoewel er afgaande op de vele vermeldingen in literaire bronnen sprake kan zijn van een onderschatting. Dankzij ontdekkingsreizen en langeafstands-handel won de papegaai aan faam en bekendheid. De veelheid aan anekdotes evoceert een in alle opzichten ‘legendarische’ vogel, die zijn hoge status en waardering waarschijnlijk voor het grootste deel dankt aan zijn intelligentie en vermogen tot ‘praten’ – capaciteiten die al in de oudheid werden bewonderd. De papegaai is aldus een zeer ‘beschaafd’ gezelschapsdier, wat meteen ook verklaart waarom hij bij de elite zo in trek was. Alhoewel hij zeker bij het begin van de Nieuwe Tijd een exclusief dier was, lijkt de aankoop van de meerderheid van de soorten tegen het einde van de achttiende eeuw een haalbare kaart geweest te zijn dankzij de groeiende aanvoer uit overzeese gebieden.

Uit de boedels blijkt de van oorsprong uitheemse maar allengs gedomesticeerde kanarie de algemene trend van opgang en verspreiding van vogelbezit te volgen. De bij aanvang van de Nieuwe Tijd waarschijnlijk nog elitaire zangvogel vond probleemloos in een tot de middeleeuwen teruggaande traditie van het houden van kooivogels, waarbij hij de inheemse vogels gaandeweg verdruchte. In de achttiende eeuw steeg zijn populariteit ten top, getuige de opkomst van gespecialiseerde hobbyliteratuur. De kanarie werd geprezen om zijn zang-capaciteit, uitzicht en ‘beschaafde’ morele kenmerken.

Zowel papegaaien als kanaries werden bijzonder geapprecieerd omwille van hun ‘wonderlijkheid’, die in geen van beide gevallen synoniem was van hun exotische oorsprong. De grootste achting ging in tegendeel uit naar kenmerken die tot het spanningsveld tussen mens en natuur behoren. Zo werd de papegaai in de eerste plaats gewaardeerd omwille van zijn spraakvermogen en ‘verstand’, waarmee een reeds van in de oudheid geldende traditie werd voortgezet. Na een tot in de

zeventiende eeuw durend grijs bestaan tussen de rest van de zangvogels, werd de kanarie pas in de achttiende eeuw immens populair als mogelijk de vroegste hobbyvogel. Op dat moment waren enerzijds in essentie 'mensgemaakte' kenmerken zoals zangcapaciteit en verenpracht en anderzijds moreel gedrag de eigenschappen waarop dit diertje werd afgerekend; zijn eertijds uitheemse afkomst was gewoonweg niet speciaal genoeg.

VOETNOTEN

1. Gedomesticeerde dieren – ook wel 'huisdieren' genoemd – zijn dieren die door de mens uit hun wilde omgeving zijn gehaald en waar een over verscheidene generaties gespreide voortplantingsselectie is op uitgevoerd op basis van eigenschappen en gedragskenmerken, met als uiteindelijke doel de dieren geschikt te maken voor menselijk gebruik. Na een voldoende aantal generaties vertonen de dieren belangrijke biologische verschillen met hun wilde voorouder en zijn ze in alle opzichten een nieuwe diersoort. Zie hiervoor: Gautier 1998, pp. 225-228. Voor een overzicht van de concepten gedomesticeerd-geïntemd en huisdier-gezelschapsdier, zie: De Roo 2005, pp. 20-24.

2. Boesmans 1984, p. 148.

3. De motivaties voor het houden van gezelschapsdieren zijn uitgebreid en mogelijk overlappend, zoals we van een emotionele relatie zouden verwachten. Men kan op zoek gaan naar genegenheid, vriendschap, status, maar ook een manier om 'de wilde natuur' te evoceren, een gezinssituatie uit de kindertijd te recreëren, of een surrogaatkind te verzorgen. Zie voor meer informatie omtrent motieven en effecten rond het bezit van gezelschapsdieren: De Roo 2005, pp. 24, 27-42.

4. Voor meer informatie over emotionele projectie zie Barbalet 2001, p. 25; Verbeeck 2000, pp. 65-70; O'Shaughnessy & O'Shaughnessy, 2003, pp. 38-39.

5. Endenburg 1991, pp. 15-16; Serpell 1986, pp. 73, 77, 80-84 en 89-99.

6. Thomas 1984; Davids 1989.

7. Serpell 1986.

8. De Roo 2005.

9. Wijsenbeek-Olthuis 1987; De Vries 1997, pp. 29-79, vooral p. 46 e.v.

10. Van Koolbergen 1988, p. 22; Wijsenbeek-Olthuis 1992, pp. 83-84; Wijsenbeek-Olthuis 1987, pp. 100, 277-278; De Mooij & Vos 1999, p. 65.

11. Het hier aangewende materiaal stamt onderzoek van Carolien De Staelen (zestiende eeuw) en Bruno Blondé (zeventiende-achttiende eeuw) – ik dank hen beiden om een deel van hun databank ter beschikking te stellen. In totaal worden zes onderzoeksperiodes bekomen: 50 boedels uit de periode 1570-1579, 79 boedels uit de periode 1586-1595, 106 boedels uit de

periode 1628-1632, 84 boedels uit de periode 1678-1682, 92 boedels uit de periode 1728-1732 en tenslotte 73 boedels uit de periode 1778-1782. De vier categorieën zijn gemengd (1 kamer), lagere middenklasse (2-7 kamers), hogere middenklasse (8-15 kamers) en elite (16 of meer kamers). De kwantitatieve indrukken zijn wel onder voorbehoud van het relatief laag aantal boedels. Wanneer in de analyse wordt verwezen naar 'vogeleigenaar' wordt bedoeld iemand die in het bezit is van vogels en/of niet-ledige vogelkooien.

12. Baetens & Blondé 1994, p. 537 e.v.

13. Een opvallend gegeven is dat vogelkooien vaker voorkomen dan hun mogelijke bewoners. Kooien die met zekerheid onbewoond zijn worden aangeduid met een specifieke benaming ('ydel'), maar voor de andere kooien waar geen specifieke bewoner is vermeld kan niet onmiddellijk worden aangenomen dat ze leeg zijn door het feit dat een gevleugelde kostganger kon geacht worden relatief 'waardeloos' te zijn.

14. Zie ook: Weyns 1974, III, pp. 1072-1078. Het gebruik van overwegend metalen papegaaienkooien is relatief evident, aangezien deze beesten met gemak door de meeste houtsoorten heen bijten.

15. Matthey 2002, p. 276. Een in de keuken geplaatste kooi betreft volgens Matthey 'hoogstwaarschijnlijk een kippenkorf'.

16. Muchembled 1991, p. 350; Schuurman 1987, pp. 178-179.

17. Mogelijk worden ze overgedragen bij testament of ongeschreven gewoonte. Het lijkt aangewezen hiervoor naar de situatie van andere diersoorten te kijken. Zo worden honden ook nooit in de boedels vermeld. Wijsenbeek-Olthuis vermoedt dat de reden hiervoor is dat ze 'kennelijk geen waarde' vertegenwoordigen (Wijsenbeek-Olthuis 1987, p. 100), maar dit lijkt me onwaar doordat allerlei culturele bronnen wijzen op het tegenovergestelde (voor indirect bewijs aan de hand van literatuur en bewijs voor conceptueel bestaan en aanwezigheid van gezelschapshonden in de Antwerpse Gebodboeken, zie De Roo 2005, pp. 76-89, 154-166). Economisch productief vee krijgt dan weer een aparte plaats in de erflijning, wat eveneens een onderscheid met de inboedel impliceert (Van Koolbergen 1988, p. 22). Het lijkt aldus aan-

nemelijk dat de papegaai op 'functioneel' vlak niet behoort tot de zaken die in een boedelinventaris thuishoren, mogelijk omdat hij net als een gezelschapshond 'dichter bij de mens' staat. De enige vermelding van een hond in onze Antwerpse boedels staft dit vermoeden op negatief vlak doordat de hond in kwestie geen echt gezelschapsdier lijkt, aangezien hij expliciet staat vermeld als 'waakhond'.

18. Buffon 1770-1785, XI (1780), p. 118; Grzimek, 1968-1972, VIII (1971), pp. 322-323.

19. 'Psittacem vocat viridem toto corpore, torque tantum miniato in ceruice distinctam', een pratende papegaai met een geheel groen lijf en een kleine doch opvallende rode band in de hals. Belon du Mans 1555, p. 296. Gesner haalt hetzelfde citaat over een papegaai met menselijke stem en een 'viridem toto corpore' aan, doch vermeldt geen rode band. Gesner 1585, p. 720.

20. Gesner 1585, p. 724; Ionstons 1660, pp. 26, 29; Buffon 1770-1785, XI (1780), pp. 118-119.

21. Grzimek 1968-1972, VIII (1971), pp. 322-323; Van Uytven 2003, pp. 154-155, 266.

22. Belon du Mans 1555, p. 296.

23. Buffon 1770-1785, XI (1780), pp. 121-122.

24. Gesner 1585, pp. 720-722; Davids 1989, p. 39; Grzimek 1968-1972, VIII (1971), p. 322.

25. Grieten 2002, p. 2.

26. Ionstons 1660, p. 176.

27. Wijsenbeek-Olthuis & Noordegraaf 1992, p. 44.

28. Ionstons 1660, p. 176.

29. Commelin 1646, III, fol. 3.

30. Ionstons 1660, p. 30.

31. Houttuyn 1761-1785, IV (1762), p. 236 e.v.; Valmont de Bomare 1764, IV, pp. 228-234. De literaire bronnen uit de zeventiende eeuw en later vermelden niet expliciet prijzen, maar aan de hand van kwalitatieve vermeldingen zoals 'veelvuldig voorkomend' of 'zeer zelden gezien' met betrekking tot Europese steden en regio's kan men toch een idee krijgen over de verkrijgbaarheid van bepaalde soorten. Men doet er echter goed aan om aan te nemen dat tot ver in de achttiende eeuw de meeste grote en praatgrage papegaaiensoorten niet goedkoop zijn, en dat vooral de kleinere soorten een lagere prijs bekomen.

32. Buffon 1770-1785, XI (1780), pp. 140, 144. De anekdote vermeldt een *Psittacus cenereus*. Deze soortnaam wordt eerder vermeld door Aldrovandi 1599, p. 676 – de illustratie aldaar krijgt in een latere editie (jaren 1620) de soortnaam 'psittacus cenereus ex insula Sancti Georgii' (waarmee het eiland Saõ Jorge wordt bedoeld, onderdeel van de Azoren) en een inkleuring die karakteristiek is voor de Afrikaanse grijze roodstaartpapegaai.

33. Belon du Mans 1555, p. 296; Ionstons 1660, p. 168 e.v., pp. 175-176; Valmont de Bomare 1764, IV, p. 228 e.v.; Buffon 1770-1785, XI (1780), p. 91). Buffon maakt hierbij duidelijk de allusie dat ontwikkelde mensen wel gevoelig zijn voor de natuur en deze in al zijn facetten kunnen (en moeten) appreciëren.

34. Aldrovandi 1599, p. 655; Ionstons 1660, pp. 160, 177; Valmont de Bomare 1764, IV, p. 228; Belon du Mans verhaalt eerder over 'les flesches moult longues, au bout desquelles il mettent vn bourlet de cotton', Belon du Mans 1555, p. 297.

35. Gesner 1585, p. 722; Houttuyn 1761-1785, IV (1762), p. 227 e.v.; Ionstons 1660, p. 27; Belon du Mans 1555, p. 297; Valmont de Bomare 1764, IV, p. 226 en p. 234.

36. Belon du Mans 1555, p. 296; Houttuyn 1761-1785, IV (1762), p. 234 (citaat).

37. Grzimek 1968-1972, VIII (1971), pp. 323-324.

38. Cats 1862, I, p. 27 (citaat uit de 'Sinne- en minnebeelden'); Erasmus 1529, p. 112.

39. Ionstons 1660, p. 28; het feit dat papegaaien 'in vino' nog spraakzamer worden komt oorspronkelijk van Plinius, en wordt ook aangehaald in Gesner 1585, p. 723.

40. Buffon 1770-1785, XI (1780), pp. 90-91, 96-97.

41. Tiraquellius stelt dat voornamelijk mannetjes kunnen praten, Pherecides voegt daar aan toe dat het ook de mannetjes zijn die gifmengers kunnen herkennen wanneer die op slinkse wijze het huis wensen te betreden. Ionstons 1660, p. 28.

42. Gesner 1585, p. 720.

43. Van den Vondel 1617, p. 79.

44. Ionstons 1660, p. 28; Gesner 1585, p. ???

45. Gesner 1585, p. 724. De anekdote wordt tevens aangehaald in Ionstons 1660, p. 28. Daarbij staat 'a grott' voor vier schellingen, al bij al een miezerig bedrag in vergelijking met de beloofde twintig pond.

46. Ionstons 1660, pp. 160, 175.

47. Ionstons 1660, p. 29.

48. Buffon 1770-1785, XI (1780), pp. 149-155; Ionstons 1660, pp. 175-177.

49. Grzimek 1968-1972, VIII (1971), p. 324.

50. Ionstons 1660, p. 175; Valmont de Bomare 1764, IV, p. 228.

51. Buffon 1770-1785, XI (1780), p. 152.

52. Van Uytven 2003, p. 156. Voor meer informatie over het houden van kooi- en zangvogels in de Nieuwe Tijd, zie De Roo 2005, pp. 107-115.

53. Men kent bijvoorbeeld Hue van Boulogne, de hofschilder van hertog Filips de Goede, die in diens lusthof een volière onderhield, zie hiervoor Van Uytven 2003, p. 156. Men kent ook de anekdote dat aartshertogen

Albrecht en Isabella oprechte tranen lieten bij het overlijden van hun favoriete volièrevogel, zie Balis 1982, p. 44.

54. Van de Weijer 1992, p. 86; Matthey 2002, pp. 255-273. Nog in 1702 vermeldt een kookboek recepten voor leeuweriken, spreeuwen en vinken: Nyland 1702.

55. Matthey 2002, p. 278.

56. Gautier 1998, p. 36; Grzimek 1968-1972, IX (1971), pp. 470-473; Coornaert 2000.

57. Houttuyn 1761-1785, V (1763), p. 548; Grzimek 1968-1972, IX (1971), p. 473; Matthey 2002, p. 279; Willems 1985, pp. 42-44, 57.

58. Gesner 1585, p. 260: geciteerde vertaling van het tekstdeel 'quae è Canariis insulis sacchari feracibus aduehitur'.

59. Aldrovandi 1600, pp. 814-815. Buffon meent later wel dat Aldrovandi's afbeelding van de vogel niet zo heel gelijkend is; Buffon 1770-1785, VII (1779), p. I e.v.

60. Coornaert 2000; Everaert 2001; Stols 2002, p. 22.

61. Ionstons 1660, p. 80. Houttuyn vermeldt in 1763 wel dat men de vogels bij wijze van versnapering in de winterdagen een weinig broodsuiker kan geven, wat al veel dichters bij de waarheid zal zijn. Geen van de andere werken uit de achttiende eeuw waarin de kanarievogel besproken wordt, zeggen iets over het aanbieden van suiker als principale voedingsstof. Houttuyn 1761-1785, V (1763), p. 545.

62. Hervieux 1712, 'Bericht van den Schryver', fol. 2; Willems 1985, pp. 58-61.

63. Het eerste hoofdstuk is namelijk getiteld 'Kanari uytspanning. Of nieuwe Verhandeling van de Kanari-teeling', wat dezelfde titel is als de uitgave van Van Wickede. De auteur vermeldt ook dat hij wil voortbouwen op de naar zijn mening voor een nieuwe hobbyist minder geschikte verhandelingen van Moubach en Van Wickede: *Verbandeling* [1759-1784], fol. 2.

64. *Verbandeling* [1759-1784], p. 3 (citaat); Houttuyn 1761-1785, V (1763), p. 545 (citaat). Zie ook Valmont de Bomare 1764, V, pp. 278-229.

65. Hervieux 1712, pp. 3-5. Hervieux noemt de van die vogels stammende kweekexemplaren 'Parijse vogels' – analoog met deze gedachtegang noemt de vertaler Moubach ze ook 'Hollandse vogels', aangezien zij eveneens aldaar worden opgekweekt.

66. *Verbandeling* [1759-1784], pp. 7-8. Houttuyn vermeldt dat deze mee gebrachte vogels sterk lijken op de Europese kanarie, en dat het misschien kruisingen zijn. Vermoedelijk baseert hij deze observatie op de groenige kleur van deze vogels – dit wijst mijns inziens op het feit dat men in onze streken overwegend gele kanaries houdt en de groene kleur hier bijgevolg 'speciaal' is. Houttuyn 1761-1785, V (1763), p. 548.

67. Hervieux 1712, p. 235 e.v.; *Verbandeling* [1759-1784], pp. 8, 11.

68. Hervieux 1712, 'Bericht van den Schryver', fols. 2-3.

69. Buffon 1770-1785, VII (1779), pp. 15-68; Hervieux 1712, pp. 19-233, 175 (citaat); Houttuyn 1761-1785, V (1763), pp. 546-547; *Verbandeling* [1759-1784], pp. 21-96, 90 (citaat).

70. Zijn beschrijving geeft een idee over het hoge *conspicuous consumption* gehalte dat sommige kooien bekomen: 'Ik zal my hier niet ophouden, met verscheide sieraaden der Kouwen en Vogelvluchten te beschryven, als veele Liefhebbers uitvinden en daagelyks voor haare Kanarivogels maaken laten. Eenigen bezigen 'er palmboomenhout aan, en in steede van koperdraad, zilver of gouddraad; Anderen versieren ze met gesteentens; wederom anderen stoffeeren ze met Amber; sommigen beleggen ze met verscheide Ivoorwerken, alle evengelykmaatig; met een woord, ieder Liefhebber doet ze naar de gesteltheit van zyn beurs, en zyne zinnelykheid maaken.' Hervieux 1712, p. 19.

71. Hervieux 1712, pp. 9-11 (citaat); *Verbandeling* [1759-1784], p. 30 (citaat).

72. Hervieux 1712, pp. 11-13. De 'Liefhebber' beaamt dit, maar stelt wel dat men ijzer in de plaats van koper moet gebruiken, omdat het groene koperroest schadelijk is voor de vogels, *Verbandeling* [1759-1784], p. 30.

73. Buffon 1770-1785, VII (1779), pp. 51-52, 67-68.

74. *Verbandeling* [1759-1784], p. 17. Het woord 'top' kan worden vertaald als kruin van het hoofd, hoofdhaar of 'krullende lokken'.

75. Hervieux 1712, pp. 5-9, 27, 227, 259-265.

76. Buffon 1770-1785, VII (1779), pp. 1-4 (citaat), 70; Hervieux 1712, p. 87 (citaat) e.v.; *Verbandeling* [1759-1784], p. 65 e.v.

77. Hervieux 1712, pp. 97-109, 137; *Verbandeling* [1759-1784], pp. 12-13, 15-16; Buffon 1770-1785, VII (1779), pp. 36-37.

78. Roberts 2005; Kloek 1993, pp. 158-164; Muchembled 1991, pp. 273-279.

79. Hervieux 1712, pp. 289-291 (citaten); *Verbandeling* [1759-1784], pp. 20-21 (citaten).